

Stanisław Siess-Krzyszkowski
Centrum Badawcze *Bibliografii Polskiej Estreicherów*,
Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska
stan.siess@uj.edu.pl
ORCID 0000-0002-4309-4268

Ewangelicko-reformowany katechizm krakowski a katechizmy wileńskie Stanisława Sudrowiusza i Jana Zygrowiusza

Pamięci Mariana Malickiego i Piotra Poźniaka

Abstract

Reformed Protestant Krakow Catechism and the Vilnius Catechisms by Stanisław Sudrowiusz and Jan Zygrowiusz

Comparison of Reformed Protestant catechisms printed for the Lesser Poland Congregation and the Lithuanian Congregation highlights the theological differences, which were splitting these two communities till the beginning of the 17th century. The Lithuanian Congregation was influenced by the antitrinitarian propaganda, which manifested in the rigorous avoidance of the phrase “Holy Trinity” in the community’s teachings (and, most probably, in sermons). This period of the hidden antitrinitarian influence on the Lithuanian Congregation was ended by the catechism by Jan Zygrowiusz, published in Lubcz in 1618.

Key words: Reformation in Poland – Reformed Protestant catechisms – antitrinitarianism – 16th and beginning of 17th century.

Słowa kluczowe: reformacja w Polsce – katechizmy ewangelicko-reformowane – antytrynitaryzm – XVI i początek XVII w.

„Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” – Udział zagranicznych recenzentów w ocenie publikacji; Stworzenie anglojęzycznej wersji wydawniczej publikacji; Digitalizacja tomów archiwalnych rocznika w celu zapewnienia otwartego dostępu do nich przez Internet oraz wdrożenie i utrzymanie cyfrowej platformy redakcyjnej – zadanie finansowane w ramach umowy nr 653/P-DUN/2019 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Nowe technologie dają nam szerokie możliwości dotarcia do nieznanych (bądź uznanych dotąd za zaginione) edycji polskich starych druków. Jako przykład może posłużyć dorobek wydawniczy Macieja Wirzbięty w zakresie ewangelicko-reformowanych druków konfesyjnych. W ciągu kilku lat udało się odnaleźć dwa wydania tzw. *Katechizmu krakowskiego* (1569/1572, w Bibliotece Centralnej w Zurychu; 1584, w Bibliotece Uniwersyteckiej w Bazylei) oraz pierwsze wydanie druku *Pasyje albo historyje męki Pana naszego Jezu Krysta, od czterech Ewanjelistów wypisane, każdemu barzo pożyteczne* (1555, w Bibliotece Uniwersyteckiej w Hamburgu)¹. Z kolei ułatwiony dostęp do oryginalnych tekstów autorów obcych pozwala na ustalenie atrybucji dzieł konfesyjnych przetłumaczonych na język polski bez ujawnienia pierwowzoru i jego twórców. Na przykład dwa druki Wirzbięty z 1573 r., przechowywane w Książnicy Cieszyńskiej jako klocek (sygn. Cl 6068 I), okazały się tłumaczeniami dzieł wybitnych przedstawicieli reformacji: Martina Bucera (*O świętej Kościoła Bożego służbie, o jej mocy i prawdziwym używaniu*)² i Heinricha Bullingera (*O rozmaitym a srogiem prześladowaniu wszech wieków Kościoła krześcijańskiego*)³. Do tego należy jeszcze dodać zidentyfikowanie przez Margaritę Korzo druku *Katechismus, to jest sposób nauczania i ćwiczenia dzieci w prawdziwej i szczyrej nauce krześcijańskiej uczyniony na kształt rozmowy*, wydanego w 1564 r. u Wirzbięty, jako tłumaczenia tzw. *Drugiego katechizmu genewskiego* Jana Kalwina⁴. Znaleziska te pozwalają na nowe, szersze spojrzenie na ruch reformacyjny w Polsce w okresie jego aktywnego rozwoju. Dotyczy to między innymi katechizacji, a w szczególności jej narzędzi, czyli katechizmów⁵. Aktywność wydawniczą zborów małopolskich i litewskich na tym polu obrazuje poniższe zestawienie.

¹ Jedyne znane obecnie wydanie Wirzbięty z 1555 r. Prawdopodobnie *Pasyje* były dołączone do pierwszego, dotąd nieodnanzonego, wydania *Postylli polskiej* – lekcjonarza i ewangeliarza zborów reformowanych. Do wszystkich późniejszych znanych wydań *Postylli* (u Wirzbięty: 1557, 1561, 1574, 1577, u Daubmanna w Królewcu: 1564, 1568) dołączano *Historyje męki Pana naszego Jezu Krysta*, czyli kolejne wydania *Pasyj*.

² Tytuł zrekonstruowany na podstawie oryginału łacińskiego – egzemplarz Książnicy Cieszyńskiej zaczyna się od arkusza B. Tytuł oryginału: *Libellus vere aureus D. Martini Buceri de vi et usu Sacri Ministerii cum in genere tum de singulis partibus eius, nunquam antehac typis impressus*, wyd. Immanuel Tremellius, Basileae 1562. Przełożył na polski Andrzej Prażmowicz, o czym pisał Andrzej Węgierski w *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum*, Basileae 1652, s. 407.

³ Tytuł oryginału: *De persecutionibus Ecclesiae Christianae*, Tiguri 1573.

⁴ Tłumaczył Aleksander Witrelin; zob. M. Korzo, *Jeszcze raz w sprawie nieznanego tłumaczenia Jana Kalwina w Polsce*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2012, t. 56, s. 191-201.

⁵ Należy tu wyjaśnić, że dla polskich ewangelików reformowanych integralnymi częściami katechizmu były psalmy Dawida i pieśni. J. Zygrowiusz w *Przedmowie* do zredagowanego przez siebie *Katechizmu* (1618, k.)(1 v) pisał: „Psalmy i pieśni nazywają się Katechizmem. Gdyż w psalmach i w pieśniach taż nauka podaje się, która i w Katechizmiech właśnie rzeczonych”.

Chronologia edycji katechizmów ewangelicko-reformowanych zapoczątkowanych przez tzw. *Katechizm krakowski*⁶

Kraków, 1557/1558

[*Katechizm to jest summa wiary Krześcijańskiej krótko zebrana dla ćwiczenia młodych dziątek*], [druk. Maciej Wirzbięta?].

Hipotetyczna edycja wykorzystana przez Jana Zarembę w *Pieśniach chwał Boskich* (1558). Prawdopodobnie wydanie to obejmowało tylko tzw. *Katechizm mniejszy*, *Pasterstwo domowe* Jakuba Sylwiusza oraz być może *Modlitwy a prośby pospolite*.

Kraków, 1559

[*Katechizm to jest summa wiary Krześcijańskiej krótko zebrana dla ćwiczenia młodych dziątek*], [druk. Maciej Wirzbięta?].

Niezachowana edycja ze śpiewnikiem wykorzystana przez Bartłomieja Groickiego w *Pieśniach duchownych* (1559).

Kraków, 1560/1563 (KK 1562)⁷

[*Katechizm to jest summa wiary Krześcijańskiej krótko zebrana dla ćwiczenia młodych dziątek*], [druk. Maciej Wirzbięta?].

Niezachowana edycja, zrekonstruowana na podstawie przedruku Jana Daubmanna w Królewcu oraz *Katechizmu krakowskiego* z Wolfenbüttel (pierwszych 12 kart i karta tytułowa *Piosnek drugich*).

Nieśwież, 1563/1564 (KN)

[*Katechizm albo Krotkie w iedno mieysce zebranie, wiary y powinności Krześcijańskiej*]⁸, druk. Daniel z Łęczycy, 1565 poprawione ręcznie na 1563.

[Prawdopodobnie współwydane:] *Pieśń ze 31. kap. Przypowieści Sálomonowych, o pobożney a cnotliwey Niewieście, którą słusznie ma s sobą każda pobożna y bogoboyna Páni rozmyślać &c.*, druk. Daniel z Łęczycy, 1564⁹.

⁶ Ze względów bibliograficznych tytuły zachowanych druków podaję w uproszczonej transliteracji.

⁷ Przy *Katechizmie krakowskim*, z wyjątkiem wydania 1584, rok wydania (dla uproszczenia) został uśredniony. Chronologia wydań KK bez roku wydania jest dość oczywista – każde kolejne wydanie jest obszerniejsze od poprzedzającego; por. S. Siess-Krzyszczkowski, *Kalwiński katechizm krakowski z kancjonałem – rekonstrukcja edycji*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne”, 2018, t. 11, nr 2, s. 137-154.

⁸ Tytuł zaproponowany przez A. Kawecką-Gryczową; por. A. Kawecką-Gryczową, *Kancjonały protestanckie na Litwie w w. XVI*, „Reformacja w Polsce” 1926, r. 4, s. 128.

⁹ Najprawdopodobniej druk ten stanowił całość z KN. W każdym razie 12 spośród 14 psalmów i pieśni w nim zawartych przedrukowano w KW.

Kraków, 1565/1568 (KK 1566)

Kátechizm, tho iesth, Summá wiáry Krześciánskiej, krotko zebrána, dla ćwiczenia młodych dziátek, druk. Maciej Wirzbięta, b.r.

Kraków, 1569/1572 (KK 1570)

Kátechizm, tho iesth, Krotka náuká Wiáry świętej Krześciánskiej, dla ćwiczenia młodych dzyátek zebrana, druk. Maciej Wirzbięta, b.r.

Wilno, 1581 (KW)¹⁰

Sudrowiusz S.?, *Kathechism álbo krotkei [sic] w iedno mieysce zebranie, wiáry y powinności Krześciánskiej z pásterstwem Zborowym y domowym, z Modlitwami, Psalmami, y piosnkami, ná cześć á chwałę Pánu Bogu, á Zborowi iego ku zbudowaniu, teraz z nowu [sic] zá pilnym przeyrzeniem y popráwieniem [sic] wydany. [Współwydane:] Formá álbo porządek sprawowania świętości Pańskich, iako Krztu Świętego, y społeczności Wieczerzey Pańskiej, przytym y inszych Ceremoniy albo posługowania Zboru Bożego, ku potrzebie pobożnym Pasterzom, y prawdziwym Ministrom Pana Krystusowym, znowu wydana y drukowana W Wylnie [sic]¹¹*, nakł. Jan Abrahamowicz, druk. Daniel z Łęczycy w Drukarni Mikołaja Radziwiłła „Rudego”.

Kraków, 1584 (KK 1584)

Kátechizm, tho iesth, Krothka náuká Wiáry świętej Krześciánskiej, dla ćwiczenia młodych dziátek zebrana, druk. Maciej Wirzbięta.

Wilno, 1594 (KW)

Sudrowiusz S.?, *Katechism álbo Krotkie w iedno mieysce zebranie, wiáry y powinności Krześciánskiej, z pásterstwem Zborowym, y domowym, z Modlitwami, Psalmami, y Piosnkami, ná cześć á chwałę Pánu Bogu, á Zborowi iego ku zbudowaniu, teraz znowu zá pilnym przeyrzeniem y popráwieniem wydany. [Współwydane:] Forma Albo porządek sprawowania Świętości Pańskich, iako Krztu świętego, y społeczności Wieczerzey Pańskiej, przytym y inszych Ceremoniy albo posługowania Zboru Bożego, ku potrzebie pobożnym Pasterzom, y prawdziwym Ministrom Pana Krystusowym, z nowu [sic] wydana y drukowana w Wilnie*, nakł. Jan Abrahamowicz, druk. Jan Karcan.

¹⁰ W przypadku *Katechizmu wileńskiego* podanie roku wydania nie ma znaczenia, gdyż wydania późniejsze (1594, 1598, 1600) są wiernym przedrukiem wydania pierwszego.

¹¹ Wynika z tego, że było jakieś wcześniejsze, zapewne krakowskie, wydanie *Formy albo porządku sprawowania świętości Pańskich*.

Wilno, 1598 (KW)

Sudrowiusz S.?, *Katechism álbo Krotkie w iedno mieysce zebranie wiary y powinności Krześcijańskiej, z Pásterstwem Zborowym y domowym, z Modlitwami, Psálmami, y Piosnkami, ná cześć á chwałę Pánu Bogu, á Zborowi iego ku zbudowaniu Teraz znowu zá pilnym przeyrzeniem y popráwieniem wydany, [współwydane:] Forma Albo porządek sprawowania Światości [sic] Páńskich, iáko Krztu świętego, y społeczności Wieczerzy Páńskiej, przytym y inszych Ceremoniy álbo posługowania Zboru Bożego, ku potrzebie pobożnym Pásterzom, y prawdziwym Ministrom Páná Krystusowym, znowu wydána y drukowána w Wilnie, [współwydane:] Nauka y Utwierdzenie o tym. Z czym się ma pokázac y popisac przed Máiestatem Bożym, człowiek Krześciański, niemocą złożony, áby nie był zówstydzony. Zebrána z pismá świętego. przez Stánisláwá Sudrowiusá, Ministrá Zboru Wileńskiego, nakł. Jan Abrahamowicz, druk. Jan Karcan.*

Wilno 1598¹²

Sudrowiusz S., *Polski z Litewskim Katechism Albo Krotkie w iedno mieysce zebranie, wiary y powinności Krześciańskiej, z pásterstwem Zborowym, y domowym, z Modlitwami, Psalmami, y Piosnkami ná cześć á chwałę Pánu Bogu á Zborowi iego ku zbudowaniu, teraz nowo z pilnością wydány, nakł. Malcher Pietkiewicz, druk. Stanisław Wierzeyski.*

Kraków?, 1599

Kraiński K., [*Katechizm z Naukami, z Piesniami, y z Modlitwami*]. Współwydane: [*Kancional: Abo Piesni Duchowne, z Náukami y z Modlitwami*]. Pierwsze niezachowane wydanie, rok wydania w *Przedmowie* do wydania drugiego 1603 r. (k. †4v).

Wilno, 1600 (KW)

Sudrowiusz S.?, *Katechism álbo Krotkie w iedno mieysce zebranie wiary y powinności Krześciańskiej, z Pásterstwem Zborowym y domowym, z modlitwami Psálmami, y Piosnkami, ná cześć á chwałę Pánu Bogu á Zborowi iego zbudowaniu. Teraz znowu zá pilnym przeyrzeniem y popráwieniem wydány, [współwydane:] Forma Albo porządek sprawowania świętości Páńskich, iáko Krztu świętego y społeczności Wieczerzy Páńskiej, przytym*

¹² Przedruk edycji *Katechizmu Wileńskiego* z 1598 r. z równoległym przekładem litewskim. W wydaniu tym skrócono *Pasterstwo Domowe*, *Psalmy Dawidowe* oraz *Piosnki*. Przedrukowano tu nadto trzy części *Formy albo porządku sprawowania Światości Pańskich: Sprawa krztu Świętego, Sprawa Wieczerzy Pańskiej, Sprawa Małżeństwa Świętego* (pominięto: *O chorych*) oraz, pod mylnym nagłówkiem *O chorych, Naukę y Utwierdzenie o tym, Z czym się ma pokazać y popisac przed Maiestatem Bożym, człowiek Krześciański*.

y inszych Ceremoniy álbo posługowania Zboru Bożego, ku potrzebie pobożnym Pasterzom, y prawdziwym Ministrom Páná Krystusowym, znowu wydána y drukowana w Wilnie, [współwydane:] Nauka y Utwierdzenie o tym. Z czym się ma pokazać y popisać przed Máiestatem Bożym człowiek Krześciański, niemocą złożony áby nie był zawstydzony. Zebrána z [sic] pismá świętego. przez. Stánisława Sudrowiusá, Ministrá Zboru wileńskiego, nakł. Jan Abrahamowicz, druk. Jakub Markowicz.

Raków, 1603 (Kra 1603)

Kraiński K., Katechizm z Naukami, z Piesniami, y z Modlitwami, Kościoła powszechnego Apostolskiego, ná Jezusie Krystusie iedynym fundámenće zbudowane[g]o słowem Bożym. Przez X. Krzysztofa Krainskiego, Ku czći á ku chwale Bogu w Troycy iedynemu, powtore spisány y wydány: K temu, ná wielu mieyscách rozszerzony y popráwiony w słowech y w omyłkách niektórych, zá rewidowaniem Superintendentow w máley Polsce, ludzi uczonych y pobożnych: y zá wolą y dozwoleńiem Synodow provinciálnych, Włodzisláwskiego y Ożarowskiego, wydany ná iáwiq, [współwydane:] Kancional: Abo Piesni Duchowne, z Náukami y z Modlitwami. Ktorych używa Kościół powszechny Apostolski, ná Krystusie iedynym Fundámenće zbudowany y ugruntowany słowem Bozym, druk. Sebastian Sternacki.

Raków, 1609 (Kra 1609)

Kraiński K., Katechizm z Naukami, Piesniami, y Modlitwami, Kosciola Powszechnego Apostolskiego, Ná Jezusie Krystusie iedynym Fundámenće zbudowanego Słowem Bożym Przez X. Krzysztofa Krainskiego, Ku czći á ku chwale Bogu w Troycy iedynemu, po trzećie wydány, z poprąwą y przydaniem niektórych Pieśni na swych mieyscách położonych: Zá rewidowaniem Seniorow y consensem Synodow trzech Provinciálnych, Włodzisláwskiego, Ożarowskiego, y Láncuckiego [sic], [współwydane:] Kancional: Abo Piesni Duchowne, z Náukami y z Modlitwami. Ktorych używa Kościół Powszechny Apostolski, ná Krystusie iedynym Fundámenće zbudowany y ugruntowany słowem Bozym, druk. Sebastian Sternacki.

Lubcz, 1618 (KWZ)

*Zygowiusz J., [Katechizm chrześcijański zborów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na cześć a chwałę Panu Bogu w Trojcy świętej Jedynemu, a Zborowi jego ku zbudowaniu]¹³, b.m. i r. (druk. Piotr Blastus Kmita).
Wydane bez zgody synodu.*

¹³ Uzasadnienie dla podtytułu w dalszej części artykułu.

Lubcz, 1621 (KWN)

Katechism Albo Krotkie zebranie Wiary y powinności Krześciańskiej z Modlitwami, Psalmami, y Pieśniami. Na cześć á chwałę Panu Bogu w Troycy świętey Iedynemu, á Zborowi iego ku zbudowaniu. Znowu teraz przezyrzány i poprawiony, [współwydane:] *Forma Albo Porządek odprawowaniá Świętości Páńskich, To iest: Krztu świętego, y świętey Wieczery Páńskiej. Przytym y inszych Ceremoniy albo posługowaniá Zboru Bożego*, druk. Piotr Blastus Kmita.

Nowa, poprawiona zgodnie z zaleceniami synodu wileńskiego 1619 r., a zarazem ostatnia edycja *Katechizmu wileńskiego*.

Chronologia powyższa wymaga wyjaśnienia ze względu na włączenie do niej *Katechizmu nieświeskiego* i *Katechizmu Krzysztofa Kraińskiego*. Jak się bowiem okaże, wzorem dla KW nie był bynajmniej KK, a KN, zaś K. Kraiński swój *Katechizm* (Kra) wzorował na *Katechizmie krakowskim*. Wprawdzie Kra jest znacznie obszerniejszy (istotną jego część stanowią rozmaite *Nauki* autorstwa K. Kraińskiego), ale generalnie zachowuje układ KK, łącznie z określeniem całego dzieła mianem *Katechizmu*. Co więcej, to Kra stanowił wzór dla *Katechizmu wileńskiego* Jana Zygrowiusza, który, jak wiele na to wskazuje, przez *Katechizm krakowski* rozumiał *Katechizm z naukami* Kraińskiego.

Osobne zagadnienie to identyfikacja tak zwanego *Katechizmu chrześcijańskich zborów Wielkiego Księstwa Litewskiego* jako *Katechizmu wileńskiego* w redakcji J. Zygrowiusza. Hipotezę o równoznaczności obu katechizmów sformułowała Irena Rostkowska w *Bibliografii dzieł Mikołaja Reja* (1970)¹⁴. Zakwestionowała to niedawno M. Korzo pisząc: „Bezpodstawne – naszym zdaniem – są próby utożsamiania *Katechizmu* [...] *zborów WKL* z zakazanym dziełem Zygrowiusza”¹⁵ i określiła datę jego wydania najpierw przed r. 1646, aby po kilku stronicach stwierdzić: „termin powstania tego druku [*Katechizmu chrześcijańskich zborów WKL*] przesuwają się na początek lat dwudziestych”¹⁶. Pomijając wątpliwości samej autorki, należy stwierdzić, że u źródeł nieporozumienia leży niewłaściwa interpretacja uchwał synodu wileńskiego z 1619 r.

Uchwały dotyczące *Katechizmu* nie były bowiem skierowane do Zygrowiusza (jak uważa M. Korzo), lecz do korektorów wyznaczonych do rewizji jego dzieła: „A na Correcturę tego Catechizmu duchownego i swietskiego stanu

¹⁴ I. Rostkowska, *Wykaz kancjonalów XVI-XVIII wieku z przedrukami pieśni Mikołaja Reja*, w: taż, *Bibliografia dzieł Mikołaja Reja. Okres staropolski*, Wrocław 1970, s. 91.

¹⁵ M. Korzo, *W sprawie jednego z XVI-wiecznych katechizmów kalwińskich w Rzeczpospolitej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2007, t. 51, s. 193.

¹⁶ Tamże, s. 198.

osoby deputowane, które się na osobliwey karcie podpisali”¹⁷. Dalej uchwała wskazywała elementy, na które korektorzy winni zwrócić szczególną uwagę:

- aby w nowym katechizmie słowo Trójca Święta znalazło się w jego tytule i aby zachowany był dział [pieśni] na Dzień Trójcy Św.;
- aby *Katechizm heidelberski* był przydany, ale z zaznaczeniem odniesień do Pisma św. na marginesach;
- aby do *Katechizmu* przyłączyć *Formę albo porządek sprawowania Świątości Pańskich* jako zgodną z *Katechizmem heidelberskim*;
- aby przedmowa do czytelnika była jak najkrótsza.

Zestawienie wymienionych zaleceń, z jednej strony z *Katechizmem wileńskim*, z drugiej zaś – z *Katechizmem chrześcijańskich zborów WKL* pozwala te zalecenia właściwie zinterpretować:

- wszystko co dotyczy Trójcy Świętej ma być w nowym KW tak, jak w KWZ;
- należy też włączyć do nowego KW *Katechizm heidelberski*, przy czym odniesienia do Pisma św. mają być na marginesach (a nie jak w KWZ pod tekstem pytań i odpowiedzi);
- należy dołączyć do nowego KW *Formę albo porządek sprawowania Świątości Pańskich* (stanowiła ona nieodłączną część starego KW, a przez Zygrowiusza została pominięta);
- *Przedmowa* w starym KW i w KWZ liczy sześć kart (w KWN jedną kartę).

Katechizm chrześcijańskich zborów WKL bardzo dobrze odpowiada powyższemu opisowi¹⁸.

Do takiego rozstrzygnięcia przekonuje też następujący fragment *Przedmowy* do KWZ: „Podajemyż bowiem (za pomocą Ducha Pańskiego) onże to pierwszy Zborów W[ielkiego] Ks[ięstwa] Litew[skiego] Katechizm (którego egzemplarzów już się przebrało, i co dzień więcej za błogosławieństwem Bożym, między pobożnemi przebiera) [...] na niektórych miejscach rozszerzony; na niektórych umniejszony; na niektórych ku chwale Pana Boga w Trójcy Świętej jedynego, poprawiony”¹⁹. Trudno przypuszczać, że pod określeniem „pierwszy” mógł być rozumiany zrewidowany *Katechizm wileński* wydany w 1621 r.

¹⁷ Cyt. za: *Akta Synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611-1625*, Wilno 1915, s. 49.

¹⁸ Jak wiadomo z zapisów synodu wileńskiego 1619 r., z zaarrestowanego nakładu KWZ wypłynęło kilkadziesiąt egzemplarzy. Tenże synod powołał komisję, która pod kierunkiem hetmana Krzysztofa Radziwiłła miała sprawę zbadać i zrelacjonować na następnym synodzie; por. *Akta Synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej...*, dz. cyt., s. 49. O wynikach pracy komisji następne synody nie wspominają. Zachowane egzemplarze *Katechizmu chrześcijańskich zborów WKL* to właśnie te, które wprowadzono do obiegu wbrew woli synodu. A. Kawecka-Gryczowa uważała, że cały nakład *Katechizmu* Zygrowiusza został zniszczony (por. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, Wrocław-Kraków 1959, s. 136).

¹⁹ *Przedmowa* do KWZ, k.)(1 r. Podkreślenie moje (S.S.-K.).

Porównanie KK 1562 z KN 1563

Jak już wspomniano, łącznikiem między *Katechizmem krakowskim* i *Katechizmem wileńskim* jest *Katechizm nieświeski*, stąd niezbędne jest porównanie KK z KN.

Na KK 1562 (i wszystkie następne wydania) składały się cztery części: tzw. *Katechizm mniejszy*, *Pasterstwo domowe*, *Modlitwy a prośby pospolite* oraz *Piosnki*. KN został powiększony o dwie obszerne części: *Wtóry Katechizm szerszy* (tłumaczenie *Katechizmu* Johanna Oekolampada w przeróbce Oswalda Myconiusa)²⁰ oraz *Psalmy Dawidowe*²¹. Bez zmian przedrukowano w KN tylko *Katechizm mniejszy*. Różnorodne zmiany wprowadzono natomiast do pozostałych części *Katechizmu*. Najistotniejsze modyfikacje w *Pasterstwie domowym* Jakuba Sylwiusza (w KN pod mylnym krytonimem JQ) to usunięcie pieśni *My wierzymy w jednego Boga* i zastąpienie jej tekstem *Symbolu nicejsko-konstantynopolitańskiego*, ale z wyraźnym zaznaczeniem: „Którego iż po dziś dzień używają w greckich cerkwiach ruskich etc. dlatego jest tu włożone”²². W KN poszerzono też *Modlitwy a prośby pospolite*, zmieniając w istotny sposób zakończenie tej części. W KK *Modlitwy* kończą się trzema *Dziękowaniami*: Bogu Ojcu, Synowi Bożemu i Duchowi Świętemu, w KN pozostało tylko *Dziękowanie Bogu Ojcu*. Najwięcej zmian wprowadzono do *Piosnek*, poczynając od układu: w KK część tę otwierają *Piosnki na uroczyste święta*, w KN *Piosnki według układu katechizmowego*.

Przedrukowanie in extenso *Katechizmu mniejszego* miało (jak sądzę) uwiarygodnić KN jako poprawny wyznaniowo katechizm ewangelicko-reformowany. Jednak bliższa analiza dokonanych przeróbek, szczególnie w pieśniach, przeczy tej poprawności. Zmiany te zostały starannie ukryte, między innymi dzięki odmiennemu układowi pieśni, co utrudniało nawet bardzo uważnemu czytelnikowi dostrzeżenie zmian, które redaktorzy KN tak uzasadniali: „Nie gniewaj się też, prosimy cię, gdy w nich odmianę i poprawę ujrzysz, bo tego barzo z strony słowa Bożego potrzebowały”²³.

²⁰ Bliżej o tym zob. M. Korzo, *Przyczynek do roli druków bazylejskich w XVI-wiecznym piśmiennictwie ewangelickim Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2011, t. 55, s. 7-26.

²¹ W *Katechizmie krakowskim* nie było wyodrębnionego działu z *Psalмами Dawida*, zamieszczano je począwszy od KK 1566 w rozdziale *Piosnki Drugie*. W KK 1566 zamieszczono Psalmy: 3, 8, 12, 13, 23, w KK 1570 dołożono: 1, 24, 52, 53, 67, 71, 75, 90, 91, 112, 117, 132, 143, 149, 150, a w KK 1584 poszerzono wybór o psalmy: 4, 5, 12, 13, 14, 28, 42, 104, 120, 127 w tłumaczeniu Jana Kochanowskiego i psalmy: 82, 103, 123, 128 i 147 w innych przekładach. Czyli KK 1584 jest pierwszym śpiewnikiem protestanckim, w którym zamieszczono w szerszym wyborze *Psalmy* J. Kochanowskiego.

²² KN 1563, k. E7v. – Więcej na temat *Pasterstwa domowego* zob. M. Korzo, *Treści katechetyczne oraz ich forma w XVI-wiecznych kancjonalach polskich ewangelików reformowanych*, [w:] *Pieśni z katechizmów ewangelików reformowanych (1558-1600)*. Cz. 1: *Katechizm krakowski i królewicki*, przygotowali do druku M. Malicki i P. Poźniak, Kraków 2018, s. 56-61.

²³ KN, *Przedmowa do kancjonau* (k. K8v.-L1r.).

Przed wszystkim starannie usunięto ze wszystkich pieśni nie tylko Trójcę Świętą, ale też wszystkie teksty, w których występował jeden Bóg w trzech osobach. Zastosowano kilka metod czyszczenia: pierwsza to pominięcie pieśni (co najmniej 22)²⁴, druga to skrócenie pieśni (cztery przypadki)²⁵, trzecia – przerobienie odpowiedniego fragmentu tekstu (w dziesięciu pieśniach). Oto przykłady modyfikacji dokonanych przez redaktorów KN (podkreślono zmiany związane z kwestiami doktrynalnymi):

1. *Wierzimy w jednego Boga stwórcyca wszystkiego świata* (zwrotka 10)

KK: Wierzimy w Ducha Świętego

Od Ojca pochodzącego

I od Syna, tak wierzymy,

Wielką stąd pociechę mamy.

KN²⁶: Wierzimy w Ducha Świętego

Od Ojca pochodzącego

I od Syna go bierzemy,

Wielką stąd pociechę mamy.

2. *Boże Ojczy przy słowie twym* (ostatnia zwrotka)

KK: Duchu Świętym racz nas cieszyć,

A jednością wiary złączyć

[...]

²⁴ Są to (według incipitów, co ułatwia odnalezienie pieśni w rejestrach alfabetycznych zamieszczanych we wszystkich omawianych katechizmach, tu w kolejności występowania w KK): *My wierzymy w jednego Boga; Ojczy nasz wszechmocny* (zwrotki 11, 13); *Laska wieczna, Bóg jedyny* (zwrotki 1, 9, 10); *Wzdawajmyż wszyscy chwałę Bogu naszemu* (zwrotka ostatnia); *Pan Krystus przykład nam zostawił* (zwrotka ostatnia); *Ważmyż jak wielka dobrota umęczenia Jezusa Krysta* (zwrotka 4); *Święty Duchu raczysz zawitać k nam* (zwrotka 6); *Prośmyż dziś Ducha Świętego* (zwrotka 3); *Błogosławiony bądź Boże w Trojakości i w Boskiej jedności; O Światłości wieczna Trójco święta; Prosim Cię Ojczy niebieski* (czyli *Piosnka z modlitwą do Trójcy Świętej*); *Pasterzu Niebieski, Panie Jezusa Kryste* (zwrotka 9); *Wzdawajmyż wierni chwałę Bogu wiecznemu* (zwrotki 16 i 18); *Pożegnaj nas Boże Ojczy* (zwrotka 2); *W nocy powstawszy bądźmy wszyscy czujni* (zwrotka 3); *Ciało spaniem posiliwszy* (zwrotka ostatnia); *Już nam wdzięczny dzień przyspiał* (zwrotka ostatnia); *Chwalmyż Boga Ojca wszechmogącego* (zwrotki 10 i 11); *Krystus syn Boga żywego* (zwrotka 5); *Duchu Święty zawitaj k nam* (zwrotki 6 i 8); *Wszechmogący stwórcyca, nieba ziemni królu* (zwrotka 2).

Opuszczono w KN również inne pieśni niezgodne z nową konfesją, na przykład: *Na Kwiatną Niedzielę* (*Sława i chwala bądź tobie Królu Kryste; Kryste Królu Niebieski*) czy *Piosnki o Świętych* (*Śpiewać będę ja o sobie sama; Z wielkiej mocy i z mądrości; Panie Jezusa Kryste ciebie czysta Panna*).

²⁵ *Królowi nad wszerzi królmi* (opuszczona zwrotka 2); *Kryste dniu naszej światłości* (ostatnia zwrotka); *Panie nasz, który w Niebie przebywasz* (ostatnia zwrotka); *Panie Boże z wysokości* (zwrotki 10-16).

²⁶ Może przez przypadek, a może celowo, w rejestrze zapisano, że pieśń ta mieści się na k. A XIII, w rzeczywistości znajduje się na k. A VIII.

KN: Duchem Świętym racz nas cieszyć,
A jednością wiary złączyć
[...]

3. *Nastał nam jest dzień wesoly* (ostatnia zwrotka)

KK: Bądź chwała Ojcu wiecznemu,
I Synowi jedynemu,
I Duchu Świętemu,
Panu Bogu naszemu w Trójcy jednemu.

KN: *Nastał nam już czas wesoly*
Bądź chwała Ojcu wiecznemu,
Stworzycielowi naszemu,
Bogu żywiącemu
Który nam dał swojego Syna miłego.

4. *Zbawicielu, Kryste, nasz Panie* (ostatnia zwrotka)

KK: O przedziwny nasz Jezu Kryste,
Z Ojcem, z Duchem wieczny Boże,
Na wieki wieków bądź chwała twej miłości.

KN: Tobie Kryste, Panu naszemu
Od Boga Ojca danemu,
Cześć chwałę wzdawamy wszyscy twej miłości. Amen

5. *Jezus Krystus Bóg człowiek* (zwrotka 1)

KK: Jezus Krystus Bóg człowiek, mądrość Ojca swego,
Raczył tu wiele cierpieć w świecie dla grzesznego,
[...]

KN: Jezus Krystus Syn Boży, mądrość Ojca swego,
Raczył tu wiele cierpieć w świecie dla grzesznego,
[...]

6. *O Wszechmogący Panie co wszystko sprawujesz* (zwrotka 1)

KK: O Wszechmogący Panie co wszystko sprawujesz
A rozlicznie nam grzesznym dary swe szafujesz
[...]

KN: O wieczny Synu Boży co wszystko sprawujesz
A rozlicznie nam grzesznym dary swe szafujesz
[...]

7. Jezus Krystus Pan, ten jest nasze zbawienie (zwrotka 17, trzecia od końca, w KN przedostatnia)

KK: O wszechmocny Boże nasz w Trójcy jedyny,
Raczysz ty nas sam uczynić godnemi,
Abyśmy mogli przyjmować godnie
Ciało i krew Krystusową duchownie.

KN: O wszechmocny Boże nasz Ojciec jedyny,
Raczysz ty nas sam uczynić godnymi,
Abyśmy mogli przyjmować godnie
Ciało i krew Krystusową duchownie.

8. W imię Krystusa dufamy (ostatnia zwrotka)

KK: Bądźżeć, Ojciec wieczna chwała
Od wszego stworzenia dana,
Wspolek z Synem twym miłym,
Także też i z Duchem Świętym,
Teraz i na wieki. Amen.

KN: Aby przez nas on twój miły,
Był pochwalon ze wszej siły,
Ociec twój Bóg wszechmogący,
Wsze rzeczy w nas sprawujący,
I Duchem Świętym cieszący. Amen.

9. Jezu Kryste Boże wieczny a niebieski Panie (zwrotka 1)

KK: Jezu Kryste Boże wieczny a niebieski Panie,
Na żalosne nas grzesznych wzdychanie
[...]

KN: Jezu Kryste synu Boży a niebieski Panie

Jezu Kryste synu Boży a niebieski Panie,
Na żalosne nas grzesznych wzdychanie
[...]

10. Wzdajmyż już chwałę wszyscy Ojcu Niebieskiemu (zwrotka 15)²⁷

KK: [...] Nie będzie li umocnion w wierze Pana swego

²⁷ Tekst tego fragmentu pieśni w KK skierowany jest oczywiście przeciw anabaptystom. Po zmianie stał się tekstem wyśmiewającym chrzest dzieci, por. A. Kawecka-Gryczowa, *Kancjonały protestanckie...*, s. 132 (autorka nie znając *Katechizmu krakowskiego*, przypisała tę pieśń Marcinowi Czechowczowi).

Pirwej, niżeli będzie przypuszczon do tego;
A iż dziateczki małe k temu przypuszczamy,
Z nauki Pana swego tedy to działamy.

KN: [...] Nie będzie li umocnion w wierze Pana swego
Pirwej, niżeli będzie przypuszczon do tego;
A iż wszystkich wobec o tym krzcie nauczamy
Z nauki Pana swego tedy to działamy.

Z przeglądu tego wynika niezbicie, że KN powstał pod wpływem tryteistów, którzy nowe idee antytrynitarnie postanowili krzewić wykorzystując konfesję ewangelicko-reformowaną. Zastosowano przy tym przemyślaną metodę: istotne z punktu widzenia nowej konfesji zmiany wprowadzono w pieśniach, słusznie uważając, że jest to najskuteczniejszy sposób na ich utrwalenie wśród nieświadomych manipulacji wiernych.

Natomiast zdawali sobie z tego sprawę duchowni zboru wileńskiego, ale nie mając własnej drukarni, nie byli w stanie przez kilkanaście lat przeciwdziałać używaniu KN przez ewangelików litewskich²⁸. Sytuacja zmieniła się dopiero z chwilą założenia przez Mikołaja Radziwiłła „Rudego” drukarni zborowej w Wilnie w 1580 r. Zapewne jednym z pierwszych jej druków był KW wydany w 1581 r. pod auspicjami Zboru wileńskiego. Powszechnie uważa się, że katechizm ten przygotował do druku Stanisław Sudrowiusz, ówczesny senior dystryktu wileńskiego. Jest to prawdopodobne, choć bardzo słabo udokumentowane²⁹.

Porównanie KW z KK

Zapewne dla podkreślenia łączności ze zbozem małopolskim redaktor KW umieścił po *Przedmowie* wiersz *Ku temu co czyść będzie* (inc.: „Acz się tu krótko zebrała,/ A między ludzi podała,/ Summa krześcijańskiej wiary,/ Której uczył Kościół stary”), który to wiersz zamieszczano po przedmowach do wszystkich wydań *Katechizmu krakowskiego*.

Katechizm mniejszy w KW składa się z 23 pytań i odpowiedzi, w KK 1562, KN i KK 1566 z 20. Rozwinięcie to nie jest, jak dotąd sądzono, oryginalną koncepcją wileńską³⁰, a jedynie zapożyczeniem z rozszerzonej redakcji *Kate-*

²⁸ Być może taką próbą przeciwdziałania był przedruk *Katechizmu krakowskiego* u Daubmana w Królewcu. Jeśli tak, to przedruk ten należałoby datować po r. 1563/1564.

²⁹ A. Kawecka-Gryczowa, *Kancjonały protestanckie...*, s. 139. Jako pierwszy autorstwo Sudrowiusza zasugerował Ephraim Oloff (*Polnische Liedergeschichte*, 1744, s. 295), najprawdopodobniej uważając, że Sudrowiusz, jako autor współwydanej z KW 1598 *Nauki*, mógł być też autorem samego *Katechizmu*.

³⁰ A. Kawecka-Gryczowa, *Kancjonały protestanckie...*, s. 138; M. Korzo, *W sprawie...*, s. 189-

chizmu mniejszego, opublikowanej w *Katechizmie krakowskim* wydanym przed 1573 r. (KK 1570). Rozszerzony krakowski *Katechizm mniejszy* składa się z 32 pytań i odpowiedzi (20 starych i 12 nowych). Wileński *Katechizm mniejszy* to wszystkie 20 pytań i odpowiedzi pierwszej redakcji krakowskiej oraz trzy pytania i odpowiedzi z redakcji rozszerzonej:

- pytanie 25 (w redakcji wileńskiej 16): „Czemu Boga Ojcem zowiesz?”;
- pytanie 29 (w redakcji wileńskiej 20): „Dziatki ludzi krześcijańskich mają li być krzczone, gdyż [i.e. chociaż] z opowiedania Ewangelijj wiary nie mają?” (skierowane przeciwko anabaptystom);
- pytanie 32 (w redakcji wileńskiej 23): „Który jest pożytek Wieczery Pańskiej?”.

Z nowej redakcji krakowskiej przejęty też został do KW rozszerzony tekst pierwszego pytania³¹. Oryginalnym dodatkiem wileńskim jest skierowana przeciw zwinglianom *Deklaracja* (zamieszczona na końcu *Katechizmu*)³².

W KW redakcja *Pasterstwa domowego* i *Modlitw a próśb pospolitych* (mimo znacznego skrócenia tychże) opiera się na redakcji KN. Nowością jest rozdział *Pasterstwo zborowe króciuchne* (wydzielony w *Pasterstwie domowym* tylko żywą paginą)³³. Do *Pasterstwa zborowego* przeniesiono *Dziękowania* trzem osobom boskim, które w KK stanowiły zamknięcie *Modlitw a próśb pospolitych* (zastąpione w KN tylko *Dziękowaniem Bogu Ojcu*). Z konfesyjnego punktu widzenia istotne jest przywrócenie w KW pieśni *My wierzymy w jednego Boga* (parafraza *Credo*).

Natomiast ostatnia część KW, czyli kancjonał, jednoznacznie powtarza redakcję KN, co bardzo dobrze uwidocznia porównanie rejestrów obu *Katechizmów*: jeśliby oceniać zawartość KN i KW tylko według rejestrów, to jedyne różnice między nimi stanowi opuszczenie w KW *Wtorego Katechizmu szerszego* oraz dodanie na końcu KW *Pieśni pospolitych*. W KW powtórzono też za KN (odmienną niż w KK) foliację kancjonałową: w KK (wszystkie wydania) jedna litera alfabetu obejmuje XX kart, w KN i KW (wszystkie wydania) – XXVIII karty³⁴.

Dopiero szczegółowe porównanie zawartości KN i KW pozwala na uchwycenie zmian, które wprowadzono do KW w 1581 r. Wbrew deklaracjom z przedmowy do KW „o tośmy się też najwięcej starali [...] gdyśmy ten Katechizm od wszelkich podrzuconych wad oczyszczony, pod tytułem Zboru

190; też, *Treści katechetyczne...*, s. 53.

³¹ S. Siess-Krzyszkowski, dz. cyt., s. 144.

³² O *Katechizmie mniejszym* w KW i o naukach w nim zawartych zob. R.M. Leszczyński, *Nauka ewangelicko-reformowana w polskojęzycznych katechizmach z XVI wieku*, [w:] *Ewangelicyzm reformowany w pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI-XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015, Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości, t. 9, s. 80-86.

³³ Szerzej o tych zmianach zob. M. Korzo, *Treści katechetyczne...*, s. 60-61.

³⁴ W KN 24 karty liczą arkusze od C do K, arkusz A liczy k. 26, arkusz B k. 22.

Wileńskiego wydali i wypuścili [...]” tylko w jednym przypadku przywrócono w KW pierwotny (czyli ogłoszony w KK) tekst pieśni przerobionych w KN: to pieśń *Boże Ojcze przy słowie twym* (nr 2 w wykazie pieśni przerobionych w KN). W pozostałych przypadkach³⁵ przedrukowano w KW pieśni w wersjach przerobionych w KN. O ile niektóre przeróbki, jeśli nie porównywać ich z KK, wydają się nie budzić większych wątpliwości konfesyjnych, o tyle pozostawienie niektórych tekstów z przeróbkami wprowadzonymi w KN jest co najmniej kontrowersyjne.

Przykładowo, zwrotka 10 w pieśni *Wierzymy w jednego Boga* w KW brzmi:

Wierzymy w Ducha Świętego
Od Ojca pochodzącego
I od Syna go bierzemy,
Wielką stąd pociechę mamy.

zwrotka ostatnia w pieśni *Zbawicielu, Kryste, nasz Panie*:

Tobie Kryste, Panu naszemu
Od Boga Ojca danemu,
Cześć chwałę wzdawamy wszyscy,
Twej miłości. Amen

Podobnie było z deklaracją „dla czegośmy też z Katechizmu Krakowskiego do tego naszego wiele piosnek tak o Synu Bożym, jako o Duchu św. z niektórymi Psalmami przyłożyli”. Liczba pieśni z KK opuszczonych w KN ze względów konfesyjnych, a przywróconych w KW, jest znikoma. Oprócz wspomnianej już wyżej pieśni *My wierzymy w jednego Boga* są to: *Prosim Cię Ojcze Niebieski* (z tym, że w KK nosi ona tytuł: *Piosnka z modlitwą do Trójce Świętej*, zaś w KW pieśń ta została podzielona na trzy odrębne części: *Piosnka pierwsza z modlitwą do Boga Ojca*, *Druga do Syna Bożego*, *Trzecia do Ducha Świętego*); *Duchu Święty zawitaj k nam*; *Wszchemogący stwórzycielu, nieba i ziemie moźny królu*³⁶.

Dlaczego przywrócono tylko te cztery pieśni? Odpowiedź tkwi w treści pieśni pominiętych – w prawie wszystkich wspomniana jest Trójca Święta. Okazuje się, że w całym KW Trójca Święta pojawia się tylko raz i tylko w zmieszczonym na końcu *Katechizmu* rejestrze: [*Pieśni pospolite*] *Na niedzielę po świętkach*

³⁵ Przerobione w KN pieśni: *Panie nasz, który w Niebie przebywasz* oraz *Wzdajmyż już chwałę wszystkim Ojcu Niebieskiemu* nie zostały włączone do KW.

³⁶ Zależność (uległość?) KW wobec KN widać też w przypadku podrozdziału *Piosnki duchowne o Świętych Bożych*. Został on przywrócony do KW, ale podrozdziału nie uwzględniono w rejestrze *Katechizmu*. Na te osobliwości KW zwróciła już uwagę A. Kawecka-Gryczowa, *Kancjonały protestanckie...*, s. 138.

co zową *Trójce S.*, zaś w samym tekście KW podrozdział ten zatytułowany jest eufemistycznie: *Na niedzielę po Świątkach piosneczki malutkie, które się też kiedy chcesz śpiewać zgodzą*. Tę charakterystyczną tylko dla Jednoty Litewskiej cechę można określić jako kryptotrynaryzm. Budził on poważne zastrzeżenia ze strony zboru małopolskiego. Podnoszono tę sprawę (choć wprost nie nazwano) na toruńskim synodzie generalnym w 1595 r.³⁷ Mimo jednoznacznych zaleceń synodu toruńskiego w sprawie *Trinitas*³⁸ i zapewnień Jednoty Litewskiej o ich przestrzeganiu, niezgodny tak z zaleceniami, jak i zapewnieniami KW został jeszcze wydany co najmniej dwukrotnie: w 1598 i w 1600 r. O tym, co sądzili Małopolanie o *Katechizmie wileńskim*, świadczy następujące zdanie w *Przedmowie superintendentów do Katechizmu Kraińskiego*: „W tym cię też przestrzegamy, abys się strzegł Katechizmów i modlitw bałwochwalskich, aryańskich i tych, w których nie masz tego słówka zacnego, świętego, prawowiernym krześcijanom zwyczajnego, Trójca; bo są niepewne”³⁹.

Wydaniem nowego KW zajął się Zbór wileński dopiero w 1614 r. Do pracy nad rewizją powołano ministrów: Macieja Bańkowskiego, J. Zygrowiusza i Baltazara Krośniewicza oraz świeckich: Hieronima Czechowicza, Rafała Roszczyca i Salomona Rysińskiego⁴⁰. W postanowieniach synodu wileńskiego zakończonego 6 VII 1615 r. zapisano: „Praca Katechizmu za pomocą Bożą, acz już jest gotowa, jednakże aby lepiej przejrzana była, odkłada się do św. Bartłomieja, gdzie się bracia, którym to zlecono w Wilnie zjechać i dokończyć, a do druku podać one mają”⁴¹. Jednak z bliżej nieznanym nam powodem prace nad nowym *Katechizmem* utknęły w miejscu. Ponownie *Katechizmem* zajęto się na synodzie 1617 r.: „Do przejrzenia correctury Katechizmu, zostać tu w Wilnie ci mają. Superattendenci wszyscy, X. Chrzastowski [...]” i dalej jeszcze dziewięć nazwisk duchownych i świeckich⁴². Sprawa wróciła, a właściwie wybuchła, w 1618 r., kiedy okazało się, że nowy *Katechizm* na polecenie Zygrowiusza wydrukowano w Lubczu *imo consens*. Jak już wspomniano, cały nakład KWZ został zaarrestowany⁴³, a do jego rewizji synod wyznaczył ministrów: Mikołaja Minwida, Samuela Lenartowicza, Jana Dominika i Jana Minwida oraz świeckich: Hołubickiego (horodniczego wileńskiego)⁴⁴, H. Czechowicza,

³⁷ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*. T. 3: *Małopolska 1571-1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1983, s. 133-135; Łukaszewicz J., *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*. T. 1, Poznań 1842, s. 104-105; Sławiński W., *Spyry doktrynalne na toruńskim synodzie generalnym 1595 r.*, „Czaszy Nowożytnie” 1997, t. 2, s. 35-36 (*Bóg w Trójcy jedyny*).

³⁸ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, dz. cyt., s.135.

³⁹ Kraiński K., *Katechizm z naukami*, 1603, k. †7v-†8r.

⁴⁰ *Akta Synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej...*, dz. cyt., s. 18.

⁴¹ Tamże, s. 29.

⁴² Tamże, s. 42.

⁴³ Por. wyżej przypis 8.

⁴⁴ Horodniczy wileński o takim nazwisku nie jest znany; por. *Urządnicy Wielkiego Księstwa*

R. Roszczyca i S. Rysińskiego⁴⁵. Cała sprawa zakończyła się w 1621 r. wydaniem, za zgodą synodu, *Katechizmu wileńskiego* w nowej redakcji (KWN). Synod 1621 r. zalecił KWN jako jedyny katechizm tak do użytku zborowego, jak i prywatnego w Wielkim Księstwie Litewskim⁴⁶.

Katechizm wileński w redakcji Jana Zygrowiusza

KWZ różni się od KW w trzech istotnych punktach: zrywa z kryptotrynitaryzmem⁴⁷, jako *Katechizm mniejszy* przyjmuje drugą redakcję krakowską (32 pytania i odpowiedzi), wprowadza *Katechizm krześcijański dla doroślejszych*, czyli *Katechizm heidelberski*. Wprawdzie żaden z zachowanych trzech egzemplarzy KWZ nie posiada karty tytułowej, ale nie ulega wątpliwości, że w jego tytule musiało znaleźć się słowo Trójca Święta, tak jak znalazło się w tytule przedmowy, który brzmi: *Przedmowa do prawego chrześcijanina. Wszystkim wobec, i każdemu z osobną, pobożnemu chrześcijaninowi, łaski i pokoju, wiary żywej i miłości szczyrej, sumnienia dobrego, żywota pobożnego, i zbawienia wiecznego, od Boga w Trójcy Świętej Jedynego, Synod Ewangelicki Wileński uprzejmie i wiernie życzy, etc. etc.* Przywrócony został też w części 4 (*Pieśni z Modlitwami*) dział *Pieśni o Trójcy Świętej*. Pomieszczono w nim aż 9 pieśni, w KK było ich 4, w KN i KW oczywiście żadnej.

Katechizm mniejszy w drugiej redakcji krakowskiej (w KWZ zatytułowany: *Katechizm chrześcijański mniejszy, który się podaje dla dziatek chrześcijańskich*) został przejęty przez Zygrowiusza za pośrednictwem *Katechizmu z naukami* K. Kraińskiego⁴⁸, na co wskazują marginalia z odniesieniami do Pisma św., które wprowadził do *Katechizmu mniejszego* właśnie Kraiński. Zygrowiusz do niektórych odpowiedzi dołączył obszernie wyjaśnienia, które nazwał *Deklaracjami* (w sumie 7), a na końcu zamieścił złożoną z dziewięciu pytań i odpowiedzi ósmą *Deklarację* pt.: *Summula albo Deklaracja króciuchna wiary apostołskiej, o świętej Wierzy Pańskiej, dla dziatek chrześcijańskich przez pytanie i odpowiedź przydana*⁴⁹.

Litewskiego. Spisy. T. 1: Województwo wileńskie. XIV-XVIII wiek, Warszawa 2004.

⁴⁵ *Akta Synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej...*, dz. cyt., s. 46.

⁴⁶ Tamże, s. 60.

⁴⁷ W *Przedmowie* do KWZ, k.)(5 r., Zygrowiusz pisał: „A tak iż pierwszy jest artykuł wiary, o Bogu, dlategośmy wprzód położyli pieśni o Trójcy Przenaświętszej, zażywając tego słówka jako hasła pewnego przeciw różnicy od heretyków arianów, socynistów nowochrześcijańskich, etc., którzy pospolicie słówka tego nie przyjmują: bo i rzeczy samej nie wierzą”.

⁴⁸ *Katechizm mniejszy* otwierał wszystkie edycje *Katechizmu z naukami* K. Kraińskiego począwszy od wydania drugiego (1603 r.). Nie ma pewności, czy był on w wydaniu pierwszym (1599 r.), gdyż nie zachował się żaden egzemplarz tej edycji.

⁴⁹ *Katechizm mniejszy* wraz z *Summulą* Zygrowiusza, ale bez pozostałych siedmiu *Deklaracji* był kilkakrotnie drukowany w XVIII w. w Królewcu (zob. S. Siess-Krzyszczkowski, dz. cyt., s. 145-146).

Wreszcie trzecia istotna innowacja Zygrowiusza: włączenie do KWZ *Katechizmu heidelberskiego*. Oto jak uzasadnia ten wybór: „A ten jest on Katechizm Województwa Reńskiego, nad który z dawnych lat, w tej materyjej, lepszego nic nie widzieliśmy. Używają go Zbory wszystkie reformowane w Niemcech, w Niderlandzie, w Francyjej w Anglijej, w Szkocyjej, i indziej; z którymi i nasze litewskie, w tej świętej sprawie, zgodnymi zostawają”⁵⁰. Tekst *Katechizmu heidelberskiego* wykorzystany w KWZ jest przedrukiem anonimowego tłumaczenia⁵¹ wydanego w 1605 r. w Wilnie pt.: *Catechesis religionis Christianae. Latine et Polonice recens edita. Katechizm nabożeństwa krześcijańskiego, po łacinie i po polsku teraz wydany*.

Do pozostałych części *Katechizmu* wprowadził Zygrowiusz różne zmiany redakcyjne. Między innymi wyraźnie rozdzielił *Pasterstwo domowe* od *Pasterstwa zborowego* (w KW to ostatnie wplecione było w *Pasterstwo domowe*). Natomiast *Modlitwy i prośby pospolite* włączył do kancjonału, czwartej części *Katechizmu* „w której są pieśni z modlitwami”, najwyraźniej wzorując się na *Katechizmie* K. Kraińskiego. Wprawdzie o Kraińskim Zygrowiusz nie wspomina, ale w przedmowie do KWZ pisze: „Czwarta część Katechizmu, zamyka w sobie pieśni rozmaite, w jeden snopek zebrane, tak z Katechizmu Krakowskiego, jako i Toruńskiego.” Jak już wspomniałem Zygrowiusz pisząc o *Katechizmie krakowskim* z całą pewnością miał na myśli *Katechizm z naukami* K. Kraińskiego, a nie XVI-wieczny *Katechizm krakowski* wydawany u M. Wirzbięty. Pod tytułem *Katechizm Toruński* kryje się zaś bez wątpienia *Kancjonał* wydany w Toruniu przez Braci Czeskich w 1611 r.⁵²

Porównanie zawartości KWZ z wcześniejszymi kancjonałami ewangelicko-reformowanymi pokazuje, że rzeczywiście większość pieśni pochodzi z *Kancjonału* Kraińskiego. Oczywiście znaczna liczba tych utworów drukowana była wcześniej, tak w KK, jak i w KW, ale na Kraińskiego jako bezpośrednie źródło, przynajmniej dla części kancjonału, wskazują pieśni przez niego zmienione lub rozbudowane i w takiej redakcji przedrukowane u Zygrowiusza⁵³.

⁵⁰ *Przedmowa* do KWZ, k.)(1 v.

⁵¹ Może tłumaczem był Zygrowiusz?

⁵² *Cantional Piesni Duchownych, Hymnow y Psálmow Świętych, Na Wieczna [sic!] Wielkiego Boga, Oica, Syna, y Ducha Swietego Chwale [sic]; A Jednoty Prawowiernego Kosciola [sic] Bozego Pozytek Pospolity. Zporządzony, wypolerowany y wydany Roku Páńskiego M DC XI, Toruń: druk. Augustyn Ferber, 1611.*

⁵³ Na przykład pieśń *Pasterzu niebieski, Panie Jezu Kryste* w redakcji znanej z KK liczy dziewięć zwrotek. Kraiński dodał trzy zwrotki między strofę ósmą a dziewiątą, wydłużając pieśń do 12 zwrotek. Taki wydłużony tekst (w minimalnie odmiennej redakcji) zamieszczony został w KWZ. W pieśni *Krystus Syn Boga żywego* u Kraińskiego w miejsce zwrotki szóstej z redakcji znanej z KK wstawione zostały zupełnie nowe dwie zwrotki i tak pieśń tę (opuszczając zwrotkę piątą z redakcji KK i Kraińskiego) przedrukował Zygrowiusz.

W KWZ znalazło się kilka pieśni wydrukowanych tylko w KW (*Dla miłości twojego; Mój Panie moja chwało*, i.e. *Psalm 109; Niechże nam Pan błogosławi; Ojca niebieskiego pochwalmy z miłością*), w tym kilka przeniesionych do KW z KN (*Dziwna łaska Boga wszechmocnego; Jezus Krystus Syn Boży; Pamiętaj wszelki człowiecze; Panie Boże wieczny, dobrotliwy; Znam Panie iżem zgrzeszył*) oraz, co ciekawsze, kilka przerobionych wcześniej w KN i bez zmian przeniesionych do KW, choć poprawionych w *Katechizmie Kraińskiego* (*Nastał nam już czas wesoly; Zbawicielu Kryste nasz Panie; O wieczny Synu Boży co wszystko sprawujesz*, w KWZ z drobnymi odmianami tekstu; *Panie nasz, który w Niebie przebywasz*, w KWZ z drobnymi odmianami tekstu). Wynika z tego, że Zygrowiusz nie miał świadomości zmian, jakich w tych pieśniach dokonali redaktorzy KN.

Natomiast znikoma jest liczba pieśni pochodzących z *Kancjonału toruńskiego* z 1611 r. (*Bóg, który ma świat na pieczy; Jezus Chrystus nasz zbawiciel; Jezus Chrystus wiecznie żywy; Ojciec niebieski prosim Ciebie; Pogrzebmyż to ciało w ziemi; Precz, precz żalosne narzekanie; Tobie bądź chwała Panie wszego świata*⁵⁴; *Żal mi żem kiedy zgrzeszył*)⁵⁵. Jak widać korzystał Zygrowiusz z wszelkich dostępnych kancjonałów ewangelicko-reformowanych, modyfikując niektóre teksty według własnego pomysłu.

Patrząc na zawartość KWZ trudno zrozumieć odrzucenie go przez synod wileński. Wydaje się, że główną przyczyną było samowolne działanie Zygrowiusza, a nie zastrzeżenia merytoryczne do treści *Katechizmu*. Zapewne krytykom KWZ nie podobało się też zbytne odejście od starego KW, czego najlepszym przykładem może być przywrócenie w KWN 1621 *Katechizmu mniejszego* w brzmieniu z KW 1581, czyli składającego się z 23 pytań i odpowiedzi.

Porównanie zawartości *Katechizmu krakowskiego* z *Katechizmem wileńskim* pokazuje różnice, które dzieliły zbor małopolski i litewski w drugiej połowie XVI w. Ewangelicy małopolscy zdecydowanie odcięli się od ariańskiego zboru mniejszego, natomiast litewscy ulegli wpływom propagandy antytrynitarnej (tryteistycznej), co wyraźnie widać w unikaniu w *Katechizmie wileńskim* wszelkiej terminologii związanej z Trójcą Świętą. Niestety nie zachowały się akta litewskich synodów prowincjonalnych z drugiej połowy XVI i początku XVII w., co w istotny sposób utrudnia pogłębioną analizę przyczyn i długotrwałego utrzymywania się kryptotrynitaryzmu wśród ewangelików litewskich. Zapewne wpływ na to miał często podnoszony przez

⁵⁴ Oparta na tekście *Kolędy z Fragmentów* Jana Kochanowskiego. O innych utworach Kochanowskiego w KWZ zob. J. Pelc, *Teksty Jana Kochanowskiego w kancjonałach staropolskich XVI i XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1963, t. 8, s. 228.

⁵⁵ Nie są to wierne przedruki z KT; w niektórych pieśniach pojawiają się drobne odmiany tekstu, w innych odmienna redakcja, czasem dopisano jedną lub kilka zwrotek.

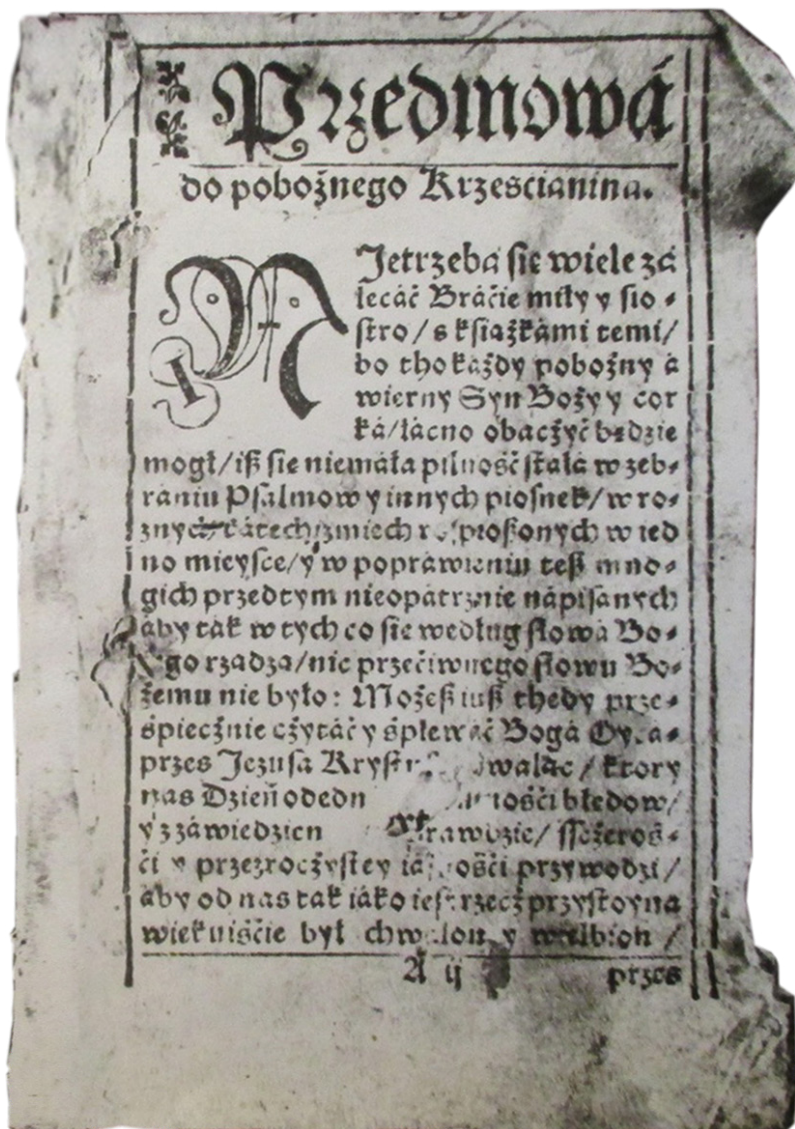
antytrynitarian argument o czwórce (*argumentum quaternitatis*) opata Joachima z Fiore⁵⁶.

Dopiero wiek XVII i ukazanie się KWZ oraz nowego KW przyniosły uwolnienie *Katechizmu* zboru litewskiego z kryptotrynitaryzmu, w czym dużą rolę odegrał *Katechizm krakowski* i *Katechizm z naukami* K. Kraińskiego. Potwierdzeniem tego wniosku są postanowienia synodu prowincjonalnego w Wilnie w 1633 r. W kanonie 1. synodu *De uniformitate rituum Ecclesiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae* zapisano: „aby [...] katechizmy: *Mały* poprawiony od pobożnej pamięci ks. Zygrowiusza, *Heidelberski*, z nim i nauki z katechizmu poboż[nego] męża ks. Kraińskiego osobno w druk wydano”⁵⁷. Choć o realizacji takiej edycji *Katechizmu* nic nam nie wiadomo, to należy podkreślić, że uchwała mówi wyraźnie o *Katechizmie małym* (tj. *mniejszym*) poprawionym przez Zygrowiusza, co oznaczało ostateczne wycofanie się synodu z preferowania redakcji 1581 r.

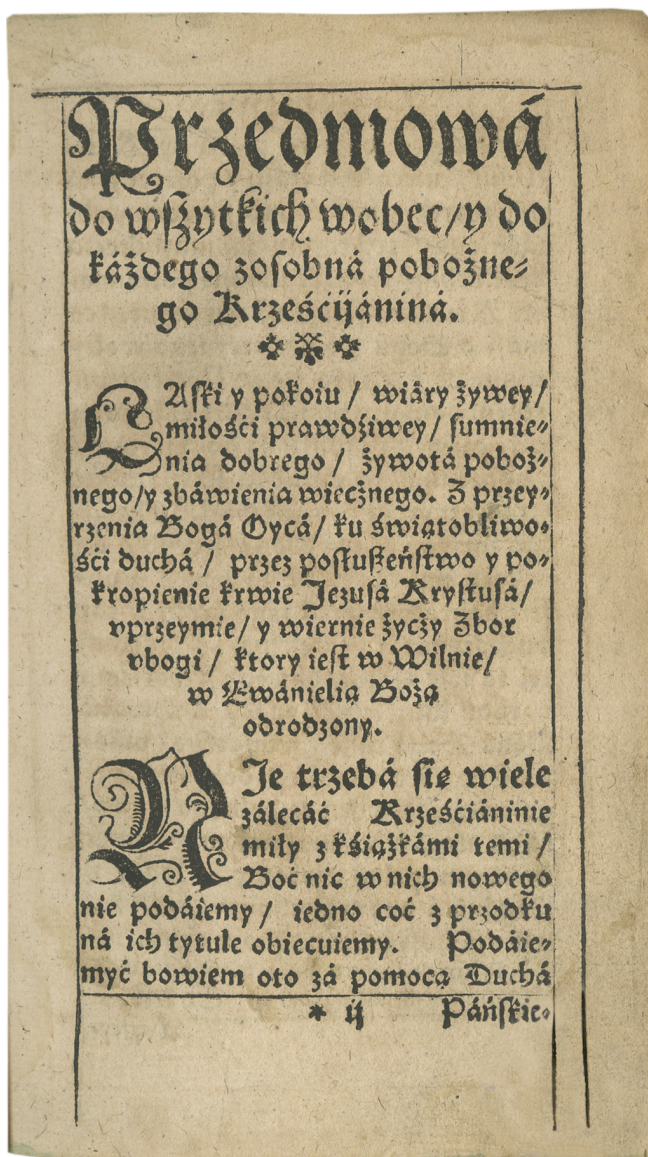
⁵⁶ Ciekawy przyczynek do tej sprawy wnosi wydany w 1591 r. przez niejakiego Wa. Ty., studenta poznańskiego, paszkwil *Theses theologicae to jest konkluzje synodalne Zboru wileńskiego*. Bez względu na wiarygodność tego przekazu, z braku innych źródeł, warto przytoczyć konkluzje (kanony) synodów 1589 i 1590 r. o słowie Trójca. Synod 1589 r. (s. 2): „Trzecia [conclusio], aby ministrowie o Trójcy Ś. Dobrze trzymali, nie tak jako papieżnicy, którzy czterech Bogów wyznawają, mówiąc: Sancta Trinitas summe Deus etc. wszakże aby słowa tego Trójca, na kazaniach nie spominali”. Synod 1590 r. (s. 7-8): „XII Conclusio. De verbo Trinitatis. Doszło też do uszu naszych, że niektórzy ludzie na nas narzekają, jakobyśmy wyrzucać mieli z kościoła *Trinitatem* (co się wyklada) Trójca. Jednak i pisarze naszycy nieco nad rozkazanie i podanie nasze na przeszłym synodzie w pisaniu swym beli wykroczyli, za co na tym synodzie świętym beli strofowani, przetoż my jakośmy Konfesją Sędomierską przyjęli, od niej nie odstępując, z bracią polską się zgadzając, o tem słowie, *Trinitas*, to iest Trójca według tejsze Konfesyje, zwyż pomienionej trzymamy”. Konkluzję XII. Wa. Ty. skomentował (s. 8): „A cośmy papieżniki potwarzyli, jakoby oni mieli mieć czterech Bogów, i jakoby mieli mówić: *Sancta Trinitas summe Deus*, gdyż mówią: *Sancta Trinitas unus Deus*, tego nie trzeba rewokować. Bo kiedybyśmy się w to podali, musielibyśmy siła takich sztuk przy tym rewokować”.

⁵⁷ *akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626-1637*, wstęp i oprac. M. Liedke i P. Guzowski, Warszawa 2011, s. 102.

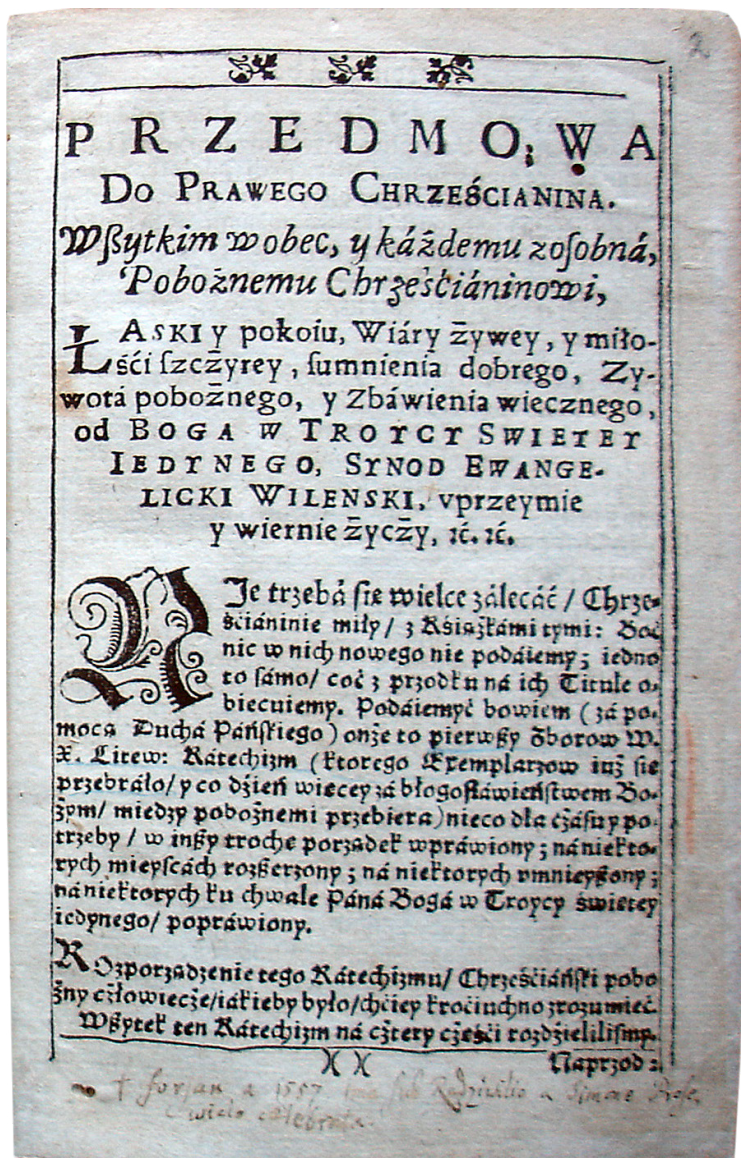
Fot. 1. Początek Przedmowy do *Katechizmu nieświeskiego* (1563/1564). Źródło: Uppsala universitetsbibliotek

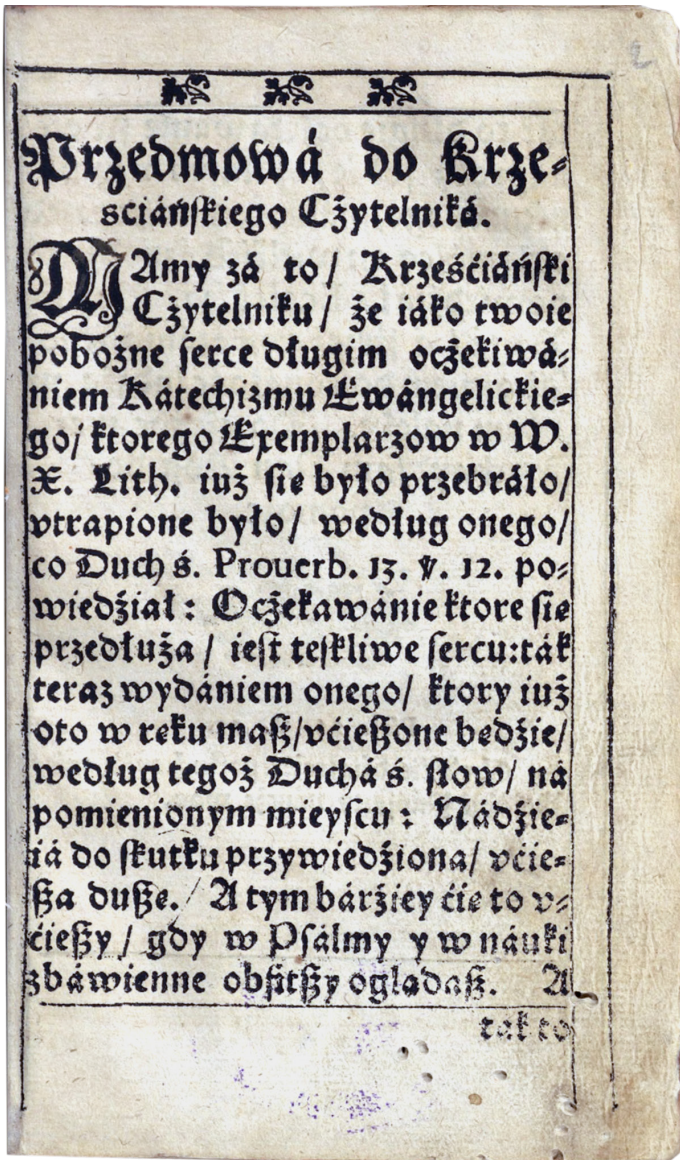
Fot. 2. Początek Przedmowy do *Katechizmu wileńskiego* (1598).
Źródło: Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu

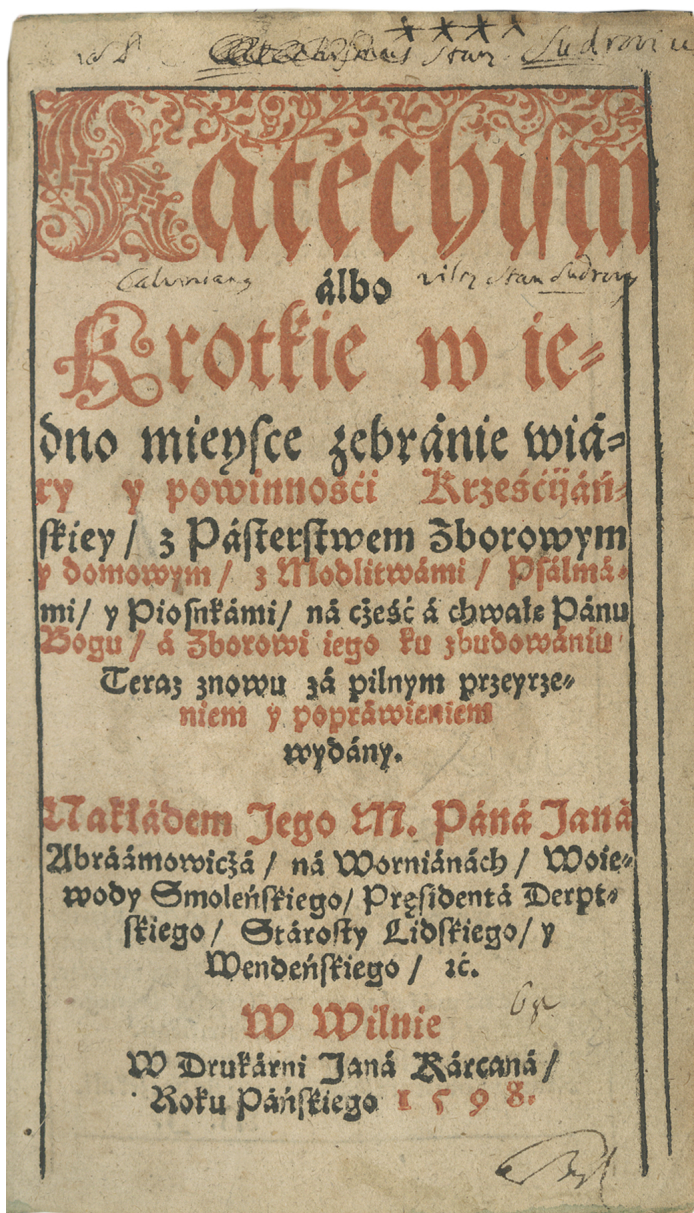
Fot. 3. Początek Przedmowy do *Katechizmu Zygrowiusza* (1618).
Źródło: Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

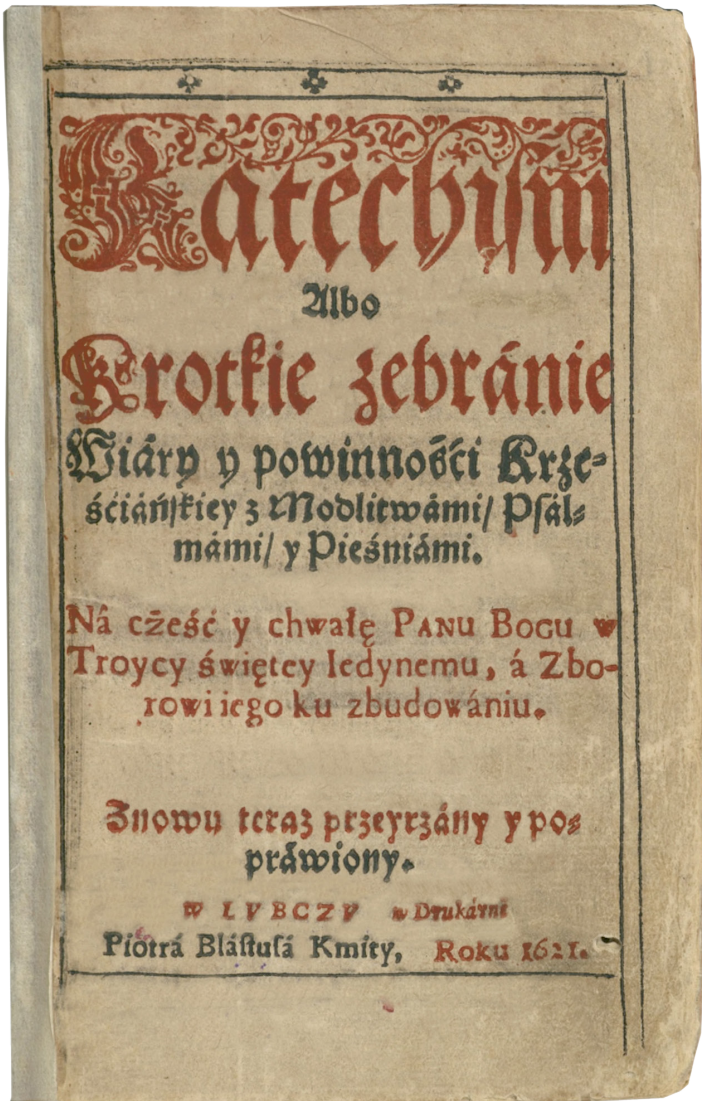
Fot. 4. Początek Przedmowy do nowego *Katechizmu wileńskiego* (1621).
Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie

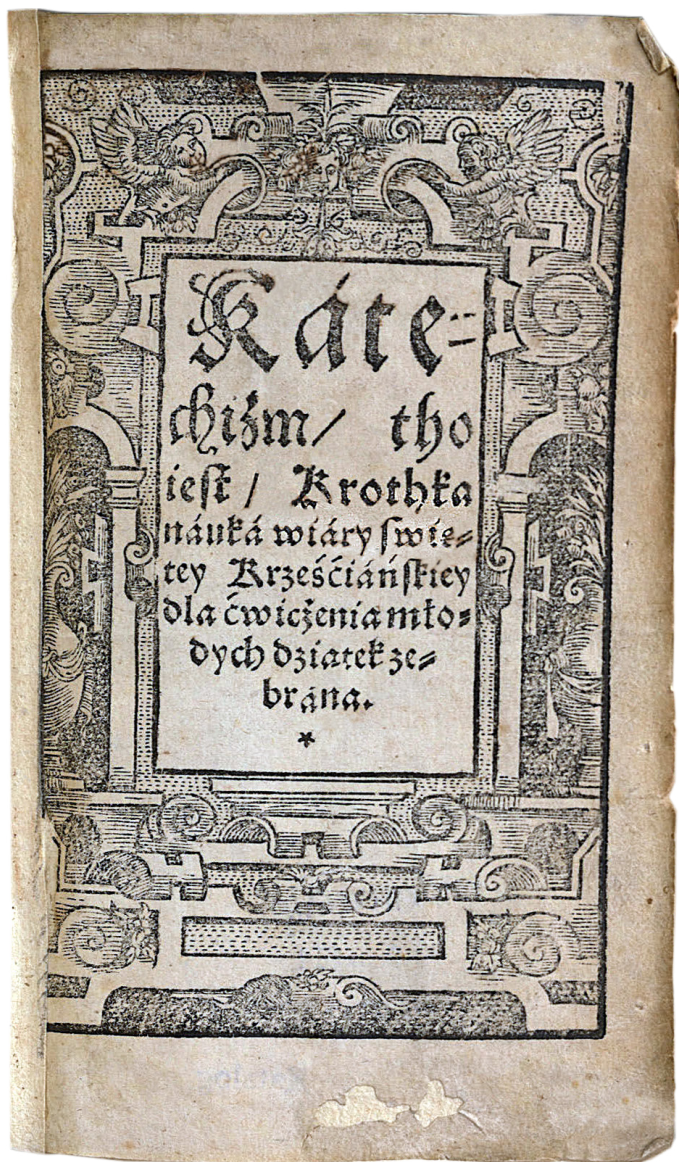
Fot. 5. Karta tytułowa *Katechizmu Wileńskiego* (1598).
Źródło: Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu

Fot. 6. Karta tytułowa nowego *Katechizmu Wileńskiego* (1621).
Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie

Fot. 7. Karta tytułowa *Katechizmu krakowskiego* (1584).
Źródło: Universitätsbibliothek Basel

Fot. 8. Kolofon *Katechizmu krakowskiego* (1584):
Źródło: Universitätsbibliothek Basel

Bo też tak należy
zawszy na wiernego.
Prziymisz tedy wdzięcznie
coś sie tu zebrato/
Z wielką chucią k twemu
pożytku podáto.
Abys sie tak z lekką/ w tych
początkach ćwiczył/
Jabym tobie tego
iscie wiernie życzył.
A pan Bog ostatek
dopomociraczy/
Gdy takowa wdzięczność
po tobie obaczy.

W Drukarni Młaciei
Wirzbiety. 1584.

Bibliografia

Źródła

- Akta Synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1611-1625*, Wilno 1915.
- Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626-1637*, wstęp i oprac. M. Liedke i P. Guzowski, Warszawa 2011.
- Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 3: *Małopolska 1571-1632*, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1983.
- Cantional Piesni Duchownych, Hymnow y Psálmow Świętych, Na Wieczna Wielkiego Boga, Oica, Syna, y Ducha Swietego Chwale; A Jednoty Prawowiernego Kosciola Bozego Pozytek Pospolity. Zporządzony, wypolerowany y wydany Roku Páńskiego M DC XI*, Toruń: druk. Augustyn Ferber, 1611.

Opracowania

- Kawecka-Gryczowa A., *Kancjonały protestanckie na Litwie w w. XVI*, „Reformacja w Polsce” 1926, r. 4, s. 128-139.
- Korzo M., *Przyczynek do roli druków bazylejskich w XVI-wiecznym piśmiennictwie ewangelickim Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2011, t. 55, s. 7-26.
- Korzo M., *Treści katechetyczne oraz ich forma w XVI-wiecznych kancjonałach polskich ewangelików reformowanych*, [w:] *Pieśni z katechizmów ewangelików reformowanych (1558-1600)*. Cz. 1: *Katechizm krakowski i królewiecki*, przygotowali do druku M. Malicki i P. Poźniak, Kraków 2018, s. 49-61.
- Korzo M., *W sprawie jednego z XVI-wiecznych katechizmów kalwińskich w Rzeczypospolitej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2007, t. 51, s. 177-198.
- Leszczyński R.M., *Nauka ewangelicko-reformowana w polskojęzycznych katechizmach z XVI wieku*, [w:] *Ewangelicyzm reformowany w pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI-XVII wieku*, red. nauk. D. Chemperek, Warszawa 2015, *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w Dialogu z Europą. Hermeneutyka Wartości*, t. 9, s. 57-87.
- Siess-Krzyszczkowski S., *Kalwiński Katechizm krakowski z kancjonałem – rekonstrukcja edycji*, „Toruńskie Studia Bibliologiczne” 2018, t. 11, nr 2, s. 137-154.
- Sławiński W., *Spory doktrynalne na toruńskim synodzie generalnym 1595 r.*, „Czasy Nowożytne” 1997, t. 2, s. 27-45.